

РОЗВИТОК ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПІД ВЛАДОЮ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У XVIII – XIX СТОЛІТТЯХ

DEVELOPMENT OF CIVIL LEGISLATION IN UKRAINIAN LANDS UNDER THE POWER OF THE RUSSIAN EMPIRE IN XVIII – XIX CENTURIES

Блажівська О.С.,
кандидат юридичних наук, суддя
Господарського суду м. Києва

У статті розглядаються питання розвитку цивільного законодавства на українських землях, які знаходились під владою Російської імперії. Хронологічно стаття охоплює процес кодифікації вітчизняного цивільного законодавства у XVIII – XIX століттях. Автор не лише проаналізував безпосередньо процес кодифікації, а й виділив характерні риси, притаманні вітчизняному цивільному праву в цей період.

Ключові слова: кодифікація, цивільне право, цивільне законодавство, Гетьманщина, Російська імперія.

В статье рассматриваются вопросы развития гражданского законодательства на украинских землях, которые находились под властью Российской империи. Хронологически статья охватывает процесс кодификации отечественного гражданского законодательства в XVIII – XIX веках. Автор не только проанализировал непосредственно процесс кодификации, а и выделил характерные черты, присущие отечественному гражданскому праву в этот период.

Ключевые слова: кодификация, гражданское право, гражданское законодательство, Гетманщина, Российская империя.

The questions of development of civil legislation in Ukrainian lands which were under power of the Russian empire are examined in the article. Chronologically, the article deals with the process of codification of domestic civil legislation in XVIII – XIX centuries. An author not only analyzed the process of codification directly but also selected the characteristic features, inherent to domestic civil law of this period.

Key words: codification, civil law, civil legislation, Hetmanate, Russian empire.

Постановка проблеми. Після проголошення Сенатом у 1721 році Петра I «Імператором Всеросійським» на території Російської держави отримали новий імпульс численні колосальні перетворення усіх сфер життя та права, що було пов'язано з необхідністю якісних змін підходів, в тому числі щодо регулювання нових цивільно-правових відносин, що виникали або докорінно змінювались.

Не залишились осторонь цих процесів і українські землі, які під назвою Гетьманщина входили до складу Російської імперії. Саме з цього моменту, як зауважив М. П. Василенко, в Україні розпочинається все більше зростання впливу і ролі російського права [1, с. XIII], яке в майбутньому суттєво вплинуло на становлення правосвідомості українського народу, цивілізаційно наблизивши останній до народу російського.

Стан дослідження. В цілому питання розвитку права та законодавства на українських землях у XVIII – XIX століттях були предметом дослідження таких вчених, як М. П. Василенко, А. П. Ткач, В. С. Кульчицький, М. П. Чехович та ін.

Проте особливостям розвитку у зазначений період цивільного законодавства, яке носило специфічний характер, оскільки розвивалось під впливом правових традицій та культури різних за своєю сутністю систем, Західноєвропейської та Східної, Російської, в наявних на сьогодні наукових працях приділено недостатньо уваги.

Саме тому метою цієї статті є характеристика процесу становлення цивільного законодавства на українських землях у XVIII – XIX століттях, періоду

уніфікації вітчизняної правової системи та правової системи Російської імперії.

Виклад основного матеріалу. З метою імплементації російського законодавства до правової системи України було видано в 1734 році «Процес краткій приказный, чрез которий можеть отчасти, кто похощеть, поразумети и познаты порядки приказные зъ маленького и болшіе, вданій при резиденции гетманской, 1734 года» [1, с. 18]. Певною частиною зазначений документ призначався саме для регулювання цивільних правовідносин, оскільки низка його положень стосувались таких питань, як розгляд судових справ з приводу боргових, земельних спорів, майнових відносин подружжя тощо [2, с. 95].

Ще одним документом, створеним у цей період, були «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 року). Як зауважив К. А. Віслобоков, всі розділи цієї правової пам'ятки є різноманітними як за змістом, так і за системою викладу, розміром, концентрацією нормативного матеріалу, при цьому окремо взятий розділ може включати досить умовно поєднані норми кримінального та цивільного права, а також норми процесуального характеру, які іноді складно піддаються будь-якій класифікації як такі [3, с. 150].

Проте у «Правах, за якими судиться малоросійський народ» у значній мірі віднайшли своє відображення всі ті норми, які мали місце у тогочасній судовій практиці або які виношувались у соціальній свідомості української еліти [4, с. 168]. В цілому цей документ засвідчив високий рівень юридичної техніки та взагалі правової культури на українських

землях у XVIII столітті. У зв'язку з цим Ю. С. Шемшученко писав, що, незважаючи на те, що «Права, за якими судиться малоросійський народ» не були офіційно затверджені, вони переписувались в Україні від руки, їх широко використовували в юридичній практиці, на них посилались суди під час розгляду і вирішення конкретних справ [5, с. 223].

У судовій практиці також широко використовувались положення артикулу 54 розділу IV Литовського статуту 1588 року, який передбачав, що у тих випадках, коли не існувало певних норм у законодавстві, створеному безпосередньо для Гетьманщини, можна було звертатись до «иных прав хрестиянских» [6, с. 213].

Окрім цього, подальший розвиток цивільне право на українських землях отримало у цілій низці збірників. Зокрема серед них, в першу чергу, слід виділити «Економику краткую, какъ по оной себе можетъ остеречь понемногу человекъ оседлій, живя господаремъ, пунктами изображена, которіи пункты согласныи правамъ малоросійскимъ, а якимъ именно правамъ, въ якихъ правнихъ книгахъ написаннимъ, в томъ подь всякимъ пунктомъ то права цетуются; а в начале первій пунктъ согласуетъ указомъ ея імператорскаго величества» [1, с. 36].

Цей документ, складений приватною особою приблизно в 30 – 40-х роках XVIII століття, не мав офіційного статусу, але в ньому містились правові норми, які діяли на українських землях та виконувались усіма власниками. Так, ним визначався порядок реалізації права власності на землю, регулювався порядок здійснення боргових зобов'язань, встановлювався правовий режим приданого, гарантувалися виконання договорів, чинність заповіту тощо [2, с. 97].

Як ще одну спробу кодифікації права на українських землях, здійсненої у період з 1744 по 1757 рік, необхідно виділити «Права малоросійские, с книгъ Статута, саксона и Порядка выписанные». Переважна більшість норм цього документа стосувалась питань регулювання саме цивільних правовідносин. Наприклад, у ньому чітко визначено поняття власності та окреслено способи набуття права власності: «Добра, якіе власностю зовуть, суть тіе, которыхъ зперва кто набиль, понеже значала всехъ вещей добра были всемъ людемъ обще, и кто первій чего досталь, то его и било, якъ и теперь водится: когда кто набудеть добр, которіе пред тимъ господина скупого не имели, то за тимъ они стаются того, кто ихъ посядетъ» [1, с. 44].

Також «Права малоросійские, с книгъ Статута, саксона и Порядка выписанные» містили норми, якими регламентувались питання набувальної давності, власності на землю тощо [1, с. 44]. Проте слід наголосити, що значна частина норм, що містились у цьому документі, за своїм змістом сильно нагадувала основні положення «Прав, за якими судиться малоросійський народ».

У другій половині XVIII століття кодифікаційна робота на українських землях продовжилась. Зокрема достатньо успішною була кодифікацій, проведена в період з 1750 по 1758 рік Ф. Чуйкевичем, яка охо-

пила низку норм польсько-литовського та руського законодавства, а також звичаєвого права, яке діяло на території України в XV – XVIII століттях. В історію цей документ ввійшов під назвою: «Судъ и росправа, въ правахъ малоросійскихъ обширно въ разныхъ местахъ показанная, а зъде въ единъ краткій и ясный эксцерптъ, въ прекращеніе горкой въ судахъ волокиты, собранная, въ полезное же употребленіе малоросіянмъ съписанная. года отъ Рождества Христова 1750 18 октоврія» [5, с. 198-199].

«Судъ и росправа, въ правахъ малоросійскихъ ...» регламентували питання з приводу способів набуття права власності. Серед останніх в цьому документі закріплювались «давність земська»; «глибока давність», спадкування; право, в результаті укладення договорів [1, с. 86].

В свою чергу, документ чітко визначав, що «давність земська» має бути підтверджена універсалами, грамотами чи іншими актами правового характеру. При цьому «глибока давність» могла бути доведена показами свідків [1, с. 86].

В цілому «Судъ и росправа, въ правахъ малоросійскихъ ...» достатньо повно відповідав реаліям тогочасного життя суспільства, а тому, незважаючи на відсутність офіційного статусу, цей документ отримав достатньо широке поширення і застосування під час розгляду справ у судді.

Характерною рисою цивільно-правових відносин в другій половині XVIII століття, що також віднайшло відображення у численних нормативно-правових актах, стало те, що в цей момент відбувається процес остаточного перетворення селян на повну приватну власність поміщиків, що було остаточно оформлено прийнятим в 1762 році Петром III Маніфестом про дарування вольности благородному російському дворянству [7, с. 142]. Протягом усього царювання Катерини II кріпосні люди вважались обіговим капіталом: їх купляли, продавали та дарували сотнями і тисячами, гуртом і в роздріб, не дотримуючись ніяких правил, окрім двох: не торгувати кріпосними людьми під час рекрутських наборів та не продавати їх з молотка. Сама ж імператриця жалувала тисячами душ своїх вельмож за їхні заслуги: її знамениті полководці та міністри за свої подвиги зазвичай нагороджувались переданням у повну власність заселених помість. Як писав І. Д. Беляєв, «А в Малоросії ... після запровадження Катериною кріпосного права, доходило до того, що кріпосних людей для продажу, разом з баранами та іншими домашніми тваринами, виводили на ярмарки. В той час вже не було й згадки про питання, ... , щоб не продавати кріпосних людей, руйнуючи сім'ї та віднімаючи дітей від батьків: при Катерині II продавали кріпосних людей всіляко, як прийде в голову продавцю та покупцю: пропонував покупцю вигідну ціну за дівчину чи хлопчика – і на них здійснювали купчу, і віднімали від сім'ї, не дивлячись ні на які крики батька і матері, увозили за сотні, за тисячі верств» [8, с. 300].

Окрім цього, у новостворених правових нормах достатньо чітко прослідковується прагнення козацької старшини, шляхти та церкви домогтись рівних

прав з російськими дворянами, в яких, як відомо, держава бачила свою соціальну опору, вважаючи, що саме представники дворянства мають обіймати керівні посади в державному апараті [7, с. 177].

Таке порівняння яскраво прослідковується на прикладі нових правил старшинського землеволодіння, яке, як і в Росії, існувало в двох формах: приватно-спадковій та тимчасово-умовній. Перша з форм не залежала від несення служби. Земля, яка знаходилась у приватно-спадковій власності, могла майже без будь-яких обмежень виступати предметом купівлі-продажу, дарування або вчинення інших правочинів. При цьому ці правочини мали обов'язково укладатись в письмовій формі.

Землі, передані певним особам царським урядом чи гетьманом як тимчасово-умовне володіння надавались володільцям на певний проміжок часу (наприклад, «до ласки нашей рейментарской и воинской») за умови несення цими особами військової чи відповідної цивільної служби.

У цей період також продовжується процес обмеження влади гетьмана, який хоч і визнавався головним розпорядником землі та володів правом наділяти землею та позбавляти її, проте гетьманські універсали про надання землі мали затверджуватись імператором або відповідними відомствами (наприклад, Сенатом чи Малоросійською колегією), оскільки верхнім власником землі вважався все ж таки імператор [9, с. 79].

В цілому аналіз правових пам'яток XVIII століття дозволяє зробити висновок, що протягом цього періоду в Україні достатньо бурхливо відбувався процес розвитку цивільного законодавства. При цьому до існуючих раніше правил поведінки литовського та польського походження були додані правові норми Російської імперії, що нерідко призводило до певних колізій, оскільки, якщо характерною рисою польсько-литовського законодавства була спрямованість на безумовний захист майнових прав панівних верств населення, то правові норми Російської імперії нерідко досить суттєво їх обмежували.

Після ліквідації Гетьманщини деякий період часу зберігалась існуюча система регулювання цивільно-правових відносин.

Проте на початку XIX століття все яскравіше почав проявлятися певний дуалізм правових норм, які діяли на території України. Зокрема в межах Слобідської України (Харківська губернія) діяло загальноросійське законодавство, а на теренах Лівобережжя (Полтавська і Чернігівська губернії) та Правобережжя (Київська, Подільська і Волинська губернії) широко застосовувались норми Литовських статутів та Магдебургського права [2, с. 163].

Разом з тим як в Слобідській Україні, так і на Лівобережжі та Правобережжі домінуючою в першій половині XIX століття залишалась феодально-кріпосницька система господарювання, яка базувалась на дворянській власності на землю, прикріпленні селян до землі та їх особистій залежності від поміщика. При цьому на Лівобережній Україні найбільшою власністю володіли нащадки козацької старшини, на

Правобережжі – поляки, а на півдні – російські дворяни [10, с. 55].

В той самий час стрімка зміна соціально-економічних умов життя суспільства, яка ознаменувала початок XIX століття, вимагала від законодавця адекватної відповіді, що мала, якщо і не усунути, то принаймні дещо послабити протиріччя між діючими правовими нормами та реальністю.

Це стало однією із причин проведення масштабної кодифікаційної роботи, яка охопила в тому числі і територію Лівобережної та Правобережної України. Проте слід наголосити, що проведення зазначеної роботи на території кожної з цих частин характеризувалось певними особливостями, що обумовлювалось походженням правових норм, якими переважно послуговувались у своєму житті мешканці Лівобережжя та Правобережжя.

Зокрема зважаючи на те, що Київська, Подільська та Волинська губернії визначались як губернії, приєднані від Польщі, на їх території кодифікаційну діяльність здійснювала так звана комісія зі створення «Західного Зводу». Діяльність з кодифікації права на Лівобережжі здійснювало особливе відділення імперської кодифікаційної комісії. В той самий час на території південних областей діяли окремі кодифікаційні комісії, які провадили систематизацію діючого на цій частині української території російського права [2, с. 139]. Таким чином, можемо констатувати, що єдина комісія з кодифікації права в Україні була відсутня. Проте попри певну громіздкість кодифікаційних інституцій зазначеним комісіям все ж таки вдалося підготувати проект «Зібрання місцевих законів губерній та областей, від Польщі приєднаних» та «Зібрання малоросійських прав» 1807 року [11, с. 11].

Проте норми зазначених документів так і не знайшли свого офіційного застосування.

Вже в 1804 році під керівництвом М. М. Сперанського була створена нова кодифікаційна комісія (з 1826 року – Друге відділення Його Імператорської Величності канцелярії). Саме завдяки зусиллям цього органу в 1832 році відбулось видання Зводу законів Російської імперії. Цей документ, об'єднавши діючі, народжені життям, а не вигадані норми, став визначною віхою розвитку законодавства Російської імперії, оскільки саме в ньому цивільне вправо вперше виділялось як окрема та самостійна галузь права [12, с. 396-397].

Цим кодифікаційна діяльність на українських землях не закінчилась. У 1830-1833 роках у складі Другого відділення Його Імператорської Величності працювала група під керівництвом І. М. Даниловича, яка у 1837 році підготувала ґрунтовний, якісно систематизований Звід місцевих законів Західних губерній Російської імперії. Незважаючи на те, що у 1838 році проект цього документа затвердила Державна рада, статусу чинного джерела права він так і не набув [13, с. 54].

В цілому характерною рисою розвитку цивільного права у першій половині XIX століття було те, що він проходив на основі кодифікації старих форм права, що не могло не вплинути на характер цієї галузі:

збереглися елементи станової нерівності, обмеження майнових та зобов'язальних прав.

Реакційність таких положень проявлялась у тих нормах, які закріплювали безправ'я кріпосних селян і міських низів [14, с. 225].

Розпорядження землею підпадало під особливі обмеження: земля казенних та удільних селян не могла відчужуватись ні окремим общинникам, ні общині в цілому. Продовжувало існувати право родового купця та система майоратів, земельних володінь, повністю вилучених з обігу, що переходили у спадок до старшого в роду.

У сфері спадкового права дочки мали менше прав, ніж сини.

Широко застосовувались місцеві звичаї та традиції, рівень юридичної техніки був невисоким, що знайшло відображення в термінології: юридична особа визначалась як «стан осіб», сервітут – «право участі приватної особи», правоздатність та дієздатність не розмежовувались [12, с. 400].

Система речового права складалась з права володіння, права власності, права на чужу річ (сервітут), заставного права.

У зв'язку з цим необхідно наголосити, що в Зводі законів Російської імперії вперше в історії російського законодавства було подано визначення поняття права власності як права володіти, користуватися і розпоряджатися майном [27, с. 225].

У правових нормах вже розмежовувалось законне і незаконне володіння. Наприклад, відповідно до Зводу законів Російської імперії будь-яке володіння, навіть незаконне, охоронялось від насилля і самоправства до тих пір, доки майно не буде присуджене іншому і не будуть зроблені відповідні розпорядження про його передання. Законодавчі акти розмежовували спори про володіння від спорів про власність та забезпечували недоторканність першого незалежно від вирішення другого питання [12, с. 400].

Було збережено у нормативно-правових актах першої половини XIX століття також нерівноправність суб'єктів, в тому числі в сфері цивільно-правового обігу, залежно від віросповідання (значно меншим обсягом прав володіли нехристияни), національного походження (привілейоване становище займали в порівнянні з малоросами, поляками та євреями великороси), а також станової належності (суттєво різнився правовий статус дворян, духовенства, міських обивателів та селян). Наприклад, нехристиянам не лише заборонялось укладати шлюб з православними чи католиками, а й заборонялось ведення торгівлі предметами християнської належності (наприклад, хрестами, іконами тощо). У випадку, якщо ці особи отримували у спадок які-небудь освячені православною церквою предмети, останні необхідно було у шестимісячний строк з моменту набуття спадщини передати церкві або іншим особам, які були православним за віросповіданням [15, с. 139-140].

Щодо станового походження, то найширшим обсягом цивільних прав володіли дворяни. Наприклад, найбільш значимим правом дворянства було право во-

лодіти земельною власністю та кріпосними селянами. Разом з тим слід зауважити, що 12 грудня 1801 року в Російській Імперії було видано указ, який дозволяв володіти землею всім російським підданам, окрім тих, хто сам був прикріплений до відповідних поміщицьких володінь. На кріпосних селян право володіння землею було поширене у 1848 році. Проте право володіти самими селянами до 1861 року залишалось виключним привілеєм спадкового дворянства [9, с. 80].

Духовенство за законом не могло виступати в якості торгівців, лихварів, підприємців, мати у власності нерухомість та кріпосних селян. Таким чином, як зазначає Т. Є. Новіцька, законодавець постарався надати православному (а згодом і католицькому) духівництву можливість повністю присвятити себе богослужінням, поклавши на державу обов'язок з виплати йому відповідного утримання. Проте державне утримання білого духівництва було настільки незначним, що на практиці священики порушували закони, оскільки потребували додаткових заробітків [7, с. 173].

Тому вже у Зводі законів Російської імперії закріплювались норми, відповідно до яких представникам білого духівництва дозволялось «набувати і відчужувати усіма законними способами землі та будинки в поселеннях та містах, з поширенням права їх власності як на поверхню землі, так і на все, що знаходиться всередині».

Міські ж обивателі та державні селяни отримали право набувати нерухоме майно відповідно до імператорського указу від 12 грудня 1804 року [9, с. 85].

Усе міське населення поділялось на шість категорій:

1. «справжні міські обивателі», які мали в місті будинки та іншу нерухомість;
2. записані в гільдії купці (I гільдія – з капіталом від 10 до 50 тисяч рублів, II – від 5 до 10 тисяч рублів, III – від 1 до 5 тисяч рублів);
3. особи, які перебували в цехах;
4. іногородні та іноземні купці;
5. імениті міщани (капіталісти та банкіри, які мали капітал не менш, ніж 50 тисяч рублів, гуртові торгівці, судовласники, представники міської адміністрації, вчені, художники, музиканти);
6. інші посадські люди [12, с. 342-343].

Правовий статус цих осіб також різнився. Наприклад, купці I та II гільдій користувались додатковими особистими правами та могли мати у власності великі промислові та торгівельні підприємства [12, с. 343].

Селяни ж поділялись на певні категорії залежно від категорії земель, на яких вони проживали. Серед них законодавство виділяло:

1. «державних поселенців», які належали державі і володіли землями, які вони отримали від уряду;
2. вільні селяни, які орендували землю в дворян чи уряду і які не були кріпосними;
3. кріпосні селяни, що належали дворянам чи імператору [12, с. 344].

Усі категорії селян мали право наймати робітників, займатися дрібною торгівлею та кустарними промислами.

Спадкові та майнові права селян були обмежені. Наприклад, якщо державні та вільні селяни мали право на повне володіння майном, то вони не могли розпоряджатися наданими земельними ділянками та деякими видами рухомого майна. Кріпосний же стан ще у XVIII столітті перетворився на особисту залежність селянина від власника. Холопство (усіх родів) було підмінене кріпосним станом, в якому злилися різноманітні види залежності.

В деякій мірі зазначена ситуація була змінена після селянської реформи 1861 року, коли, отримавши особисту свободу, кріпосні селяни надіялися землею, яку вони могли викупити в поміщика за його згодою. При цьому на час користування аж до моменту укладення викупної угоди права власності на землю зберігалось за поміщиком, селянин на цей період вважався лише користувачем та «тимчасовозобов'язаним» [12, с. 421-422].

У другій половині XIX століття на території Російської імперії не було здійснено масштабних кодифікацій цивільного законодавства. В основному, робота була спрямована на вдосконалення вже існуючих нормативних актів, в тому числі Зводу законів Російської імперії. Проте саме у цей період в російському законодавстві остаточно відбувається формування поняття юридичної особи. Спочатку воно застосовувалось по відношенню до держави, монастирів, навчальних закладів. Однак розвиток товарно-грошових відносин висунув на перший план купецькі, промислові організації, акціонерні товариства. Закон поділяв усіх юридичних осіб на публічні, приватні, об'єднання осіб та установи [12, с. 464].

Разом з тим з 1882 року розпочинається масштабний процес з реформування цивільного права, який

ознаменував підготовку проекту Цивільного уложення 1905 року. Саме цей документ, на думку В. О. Слищенкова, став результатом безпрецедентної за масштабом модернізації вітчизняного цивільно-правового регулювання, а також прикладом інтегрування стандартних інститутів та принципів, відомих західноєвропейському праву (інститут безпідставного збагачення, ведення чужих справ без доручення, принцип набуття права власності від неуповноваженого відчужувача тощо). В проекті Цивільного уложення російське право вперше отримало повний та системний виклад [16, с. 10].

Висновки. Таким чином, протягом XVIII – XIX століття в Російській імперії пройшов складний, іноді дещо суперечливий, процес кодифікації цивільного законодавства, який мав безпосереднє значення, в тому числі, і для розвитку цивільного права на українських землях.

Чисельними кодифікаційними комісіями була підготовлена ціла низка нормативно-правових актів, серед яких на особливу увагу заслуговують Права, за якими судиться малоросійський народ (1743 рік), Зібрання малоросійських прав (1807 рік), Звід законів Російської імперії (1832 рік) та Звід законів західних губерній (1837 рік).

Історичне значення цих документів полягає не лише у тому, що з їх прийняттям вітчизняне право набуло більш узгодженого та модернізованого вигляду, але й у тому, що саме вони стали наглядною ілюстрацією остаточної інтеграції українських земель до правового простору Російської імперії.

Саме це, в свою чергу, зумовлює подальший інтерес до теми нашого наукового дослідження, в тому числі, у розрізі комплексного аналізу процесу розвитку вітчизняної правової системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Василенко М. П. Матеріали до історії українського права / М. П. Василенко. – К. : ВУАН, 1929. – 335 с.
2. Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А. П. Ткач. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1968. – 171 с.
3. Віслобоков К. А. «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743): джерелознавчий та кодикологічний аналіз : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / К. А. Віслобоков. – К., 2004. – 221 с.
4. Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право / О. І. Гуржій. – К. : Основи, 1996. – 222 с.
5. Мала енциклопедія етнодержавознавства / Рекол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.
6. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях : в 2-х томах / Уклад. : Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. ; За ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. – К. : Правова єдність, 2009. – Т. 1. – 1168 с.
7. Новицкая Т. Е. Правовое регулирование имущественных отношений в России во второй половине XVIII века : [монография] / Т. Е. Новицкая. – М. : Зерцало-М, 2005. – 568 с.
8. Беляев И. Д. Крестьяне на Руси. Исследование о постепенном изменении значения крестьян в русском обществе / И. Д. Беляев. – М. : Типо-Литография Н. В. Любенькова, 1879. – 306 с.
9. Вернадский Г. В. История права / Г. В. Вернадский ; С.-Петербургский университет МВД России. – СПб. : Лань, 1999. – 176 с.
10. Крушинський В. Ю. Історія України. Події. Факти. Дати : [довідник] / В. Ю. Крушинський, Ю. А. Левенець. – К. : Зодіак-Еко, 1993. – 174 с.
11. Нольде А. Э. Очерки по истории кодификации местных гражданских законов при графе Сперанском. Попытка кодификации литовско-польского права / А. Э. Нольде. – СПб. : Сенатская типография, 1906. – 714 с.
12. Исаев И. А. История государства и права России : [учебник] / И. А. Исаев. – М. : Юристъ, 2004. – 797 с.
13. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [Редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1998 – 2004. – Т. 2 : Д – Й. – 1999. – 744 с.
14. Кульчицький В. С. Історія держави і права України : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. – 624 с.
15. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях : в 2-х томах / Уклад. : Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. / За ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. – К. : Правова єдність, 2009 – Т. 2. – 1240 с.
16. Слищенков В. А. Проект Гражданского уложения 1905 г. и его место в истории русского права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права ; история политических и правовых учений» / В. А. Слищенков. – М., 2003. – 24 с.